

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 13

(18440)

2014 чылдың
ФЕВРАЛЬ 6,
четверг
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

ТЫВА — ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫНДА

sochi.ru
2014

Оттун
аян-чоруу
доозулган

«Сочи 2014» олимпий-
жи оттун эстафетазы доо-
зулган. Ол 2014 чылдың
февраль 5-те XXII Кышкы
Олимпий оюннарының
найысылалы Сочи хоо-
райда чеде берген. 123
хүннүн дургузунда 65 000
ажыг километрни эртип,
Россияның 83 регионун
эргип кеззэн. 136 хоо-
райга Олимпий одун 14
муң ажыг от тудукчулары
туткан. Мурнунда XXII
Кышкы Олимпий оюнна-
ры.

Февраль 4-те Олимпий
оду Краснодар хоорай-би-
ле байырлашкан, Сочиже
углапкан. Volkswagen авто-
машиналардан тургустун-
ган эстафетаның байырлыг
үделгези үш хонуктуң дур-
гузунда Олимпий одун Сочи
иштинге маршрут аайы-би-
ле үдээр. Февраль 5, 6, 7
хүннеринде хоорайның ку-
думчуларына 200 ажыг
от тудукчулары Олимпий
оду-биле эртер. Оларның
аразында сураглыг Юрий
Башмет, Николай Дроздов,
Татьяна Навка болгаш рос-
сийжи бобслейжи, Олимпий
оюннарының ийи дакпыр
тиилекчизи, делегей чем-
пиону, Сочи хоорайның
хүндүлүг хамаатызы Алек-
сей Воевода олар хамаар-
жыр. 7-ниң хүнүнде «Сочи-
2014» Олимпий одунуң
эстафетазы «Фишт» ста-
дионга болур XXII Кышкы
Олимпий оюннарының ба-
йырлыг ажыдышкыны-би-
ле доостур.

«Сочи-2014» Олимпий
одунуң эстафетазының
шимчеп чоруур күжү —
Volkswagen автомашина-
лар. Олимпий одунуң эс-
тафетазының төөгүзүндө
эң-не үр үргүлчүлзөн ба-
йырлыг үделгезе Volk-
swagen Amarok, Tiguan,
Caravelle и Crafter автомо-
бильдер киришкен Олим-
пий колоннаны Volkswagen
Touareg баштаан.

Бүгү Россияны дургаар
узуну 65 муң км эң-не берге
маршрутту 9 куржаг шагын
таварыштыр Европа кеззэн-
ден болгаш барыын чүктүн
регионнарындан Кыдыкы
Соңгу чүкке база Кавказ
дагларына чедир онза
бергедээшкinner чокка,
тургускан чурум езугаар
эрткен.

Кышкы Олимпийжи оттун Тывада келгени.

Олимпий оюннарының төөгүзүнче
Тыва эң-не баштай 1996 чылда киир
бижиттинген.

Ол чылын Американың Каттышкан Штат-
тарының Атлант хоорайга болган Олимпий
оюннарынга ча адыкчызы Елена Тутатчи-
ова биле хостуг хүреш мөгези Чечен-оол
Монгуш киришкен, шаңналдыг черлерни
аалап албаан-даа бол, эки түңнелдерлиг
олганнар. Чечен-оол Монгуш олимпийжи
үлер медаль дээш үжүрлешкен, Елена
Тутатчикова делегейниң эң бедик спортчу
маргылдаазына улам арга-дуржулгалыг
парып, олимпий оюннарының төрзөн чурту
фини хоорайга 2004 чылда эрткен Олим-
пий оюннарынга база киришкен. Олимпий-
и бедиктерже оларның иззэн оруу тыва
спортчуларга аайлашкан болган деп чугаа-
п болур. Россияның эң шыырак херээжен
өгелериниң бирээзи Лориса Ооржак 2004
ылда Афины хоорайга Олимпиадага хү-
решкен, 5-ки черни ээлээн.

2012 чылда Лондон хоорайга Паралим-
пий оюннарының эң бедиинче тыва спорт-
чу Михаил Оюн Россияның командалыгын
ставынга кирген, а боду хууда паралим-
пий хүлөр медальды бүзүрелди-биле
алап алган. 2013 чылда София хоорай-
га болган Сурдоолимпий оюннарынга дзюдо
решке Тываның мөгези Дженни Чамыян

ийиги черни чаалап алгаш, мөңгүн медаль-
биле шаңнаткан.

Тыва спортчуларның олимпий оюннары-
нга баштайгы тиилелгелери бистиң оолдар,
кыстарывыстың чүгле эге базымнары-дыр.
Келир үеде олимпий оюннарының алдын,
мөңгүн, хүлөр шаңналдарын чаалап алыр
тыва спортчуларның ат-сывын чоргаарал-
биле дыңнай бээривис чугаажок.

XXII Кышкы Олимпий оюннары Россия-
га, Сочи хоорайга, 2014 чылда эртери-биле
холбаштыр Тываның хөй-ниити, эң ылаңгыя
спортчу амыдыралына хөй солун чүүлдер
болган. Олимпий оюннарынга тураскааткан
хөй спортчу маргылдаалар республиканың
хоорай, суурларынга эрткен. Олимпий оюн-
нарының киржикчилери тыва спортчулар,
оларны бо улуг маргылдааларга белеткээн
тренерлер-биле спортка хандыкшылдыг
оолдар, уругларның ужуражышкыны
болган.

Олимпий оюннарынга дорт хамаарыл-
галыг спортчу болуушкуннар республи-
кага болган. Оларның эң солуну Тывага
Олимпиаданың одунуң келгени. Найысылал
Кызыл хоорайның Арат шөлүнге Олимпий-
жи отту Лондонга паралимпий оюннарының
тиилекчизи Михаил Оюн кыспып үндүргөн.
Олимпийжи отту оон Тывага маршрудунга
республикага спортту хөгжүдеринге улуг

үлүүн киирген хоочуннар Вячеслав Хопров,
Анчикай Маады, Сергей Бабкин, ат-сураглыг
аныак спортчулар Лориса Ооржак, Елена
Достай, Олан Сат дээш, өске-даа билдин-
гир спортчулар үдеп чорааннар.

Делегейге болуп көрбээн болуушкун
— Россияның муң ыраажылыг уруглар хо-
рунуң составына Кызылда Надя Рушева
аттыг бичии уругларның уран чүүл школа-
зының өөреникчилери Михаил Пономарен-
ко, Арья Дамба-Хуурак, Диана Казакова,
Аэлита Салчак, Анастасия Сучок, Тарина
Салчак, Алексей Денисов, Аюна Монгуш,
Чаяна Сат, Елизавета Бады-Хөө кирген.
Бо улуг хор Сочиге Олимпиадага ырлаар.

XXII Кышкы Олимпиаданың ажы-
дышкынына Тываның делегациязы база
киржир. Оон составында республиканың
спорт сайыды Уран-кыс Ондар, олимпийжи
Лориса Ооржак, Олимпийжи курлавырлар
училищезиниң директору, ат-сураглыг мөге
Александр Доржу, ТР-ниң чыынды команда-
ларының спортчу белеткел төвүнүн директору
Аян-оол Ондар дээш, өскелер-даа бар.

Олимпийжи оттун чалымы Тываны чылы-
дар, олимпийжи адаан-мөөрей тыва спорт-
чуларга тура-сорукту сөңнээр-ле болзун!
Курай-курай!

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

Өөредилгени сайзырадыры-биле

Профөөредилгениң системазын сайзырадырынга Тыва РФ-тиң Чазаандан 9 млн. ажыг рубльди алган.

Тываның профессионал өөредилгезиниң системазын чаартырының талазы-биле программа федералдыг бюджеттен субсидия алырының шиллелгезин чогулгалыг эрткен. 2014 чылда профессионал өөредилгени деткиринге субсидиялар хуваарының дугайында айтышкынга РФ-тиң Чазааның Даргазы Дмитрий Медведев ат салган, ол айтышкын езугаар бистиң республикавыс 9 млн. 422 муң рубль түңнүг деткимчени алып.

Федералдыг Чазактың сайтызында дыңнатканын езугаар алырга, федералдыг бюджеттен акшаландырырының шиллелгезинге 53 регион киришкен, оларның 45-ин тиилекчи деп санаан, оон иштинде Тываның төлөвилели кирип турар. Тиилекчилерниң аразынга 1087845 муң рубль түңнүг субсидияны хуваар.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканын езугаар алырга, профессионал өөредилгениң системазын чаартырының программазын мурнады хөгжү-

дер «Өөредилге» национал төлөвилелге дүүштүр ажылдап кылган болгаш ийи чыл дургузунда күүседир кылдыр санаттынган. Тускайлаттыг акша-хөреңгини улуг-улуг өөредилге албан черлерин быжыглаарынче, доозукчуларның күш-ажылдың регион рыногунга хаара тударын чедип алырынче, экономиканың боттук секторунун бүдүрүлгелеринге ортумак звеноноң специалистерин болгаш кадрларын белеткээринге ажыл берикчилерин хаара тударынче шилчидери көрдүнүп турар.

Профөөредилгени чаартырының регион программазының күсели-биле өөредилге организацияларының курлавыр төптеринге, күүселдезинге ажыл берикчилери киржиپ турар программалар езугаар өөредилге эрткен специалистерниң үлүүн көвүдедирин чедип алыры болур. Өөредилге чорудулгазынга ажыл берикчилерин идепкейлиг хаара тудар чорукту Россияга киригени-биле боттандырып эгелзэн. Өөренип турар кижилерде черинге үезиниң хөй кезин (неделяда 3-4 хонукту), чүгле 1-2 хүннү өөредилге черинге эрттирерин көрүп турар.

Чоннун билдиришкиннери — хайгааралда

Эрткен чылын Тыва Республиканың Чазаанга чурттакчы чондан 3427 аңгы-аңгы билдиришкин кирген, оларның 1411-и аас-биле, а 2016-зы бижимел-биле. 2012 чылда ниитизи-биле 3955 билдиришкин киргенин сагындыраал. Республиканың Чазаанче чондан келген билдиришкиннерге харыыны бээр-биле 2651 даалганы күүсекчи болгаш тус чер бот-башкарылга органның берген. Даалгаларның 89,9 хуузу күүсеттинген. Билдиришкиннерниң хөй кезин азы 62 хуузу Тыва Республиканың Баштыңының адынга келген.

Чондан кандыг билдиришкиннер кээп турарыл? Чурттаар оран-сава байдалын экижидер болгаш бажың тудары-биле чер участоктарын алырының дугайында билдиришкиннер эң хөй. Коммунал ажыл-агыйында башкарыкчы компанияларның ажыл-чорудулгазы, чуртталга фондуларының кышка белеткелиниң, социал адырның айтырылары база хөй. Ол дээр-ле уруг-

лар садтарында оочур, социал хандырылга, эмчи ачыдузазы, федералдыг квотаны эмнээшкынче аңгылаары-дыр. Хөй-ниити организациялары, культура, экология болгаш бойдус, транспорт болгаш харылзаа адырларынга хамаарышкан хамаатыларның хууда айтырылары база бар.

2012 чыл-биле деңнээр-ге, иштики херектер органның ажылының дугайында билдиришкиннер эвээш. Чер шимчээшкыннен когараан хамаатыларга төлөвир дугайында айтырылдар база хөй. Чазак Даргазының болгаш сайыттарының, Чазак кежигүннериниң адынга он-он билдиришкиннер хүннүң-не кээп турар. Кижилер бүрүзүнүң айтырыныче ханы кичээгейни угландырып, чөптүү-биле шийтпирлээр дээш бүгү аргаларны ап чорударын Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол негзэн. Интернет четкизинде Шолбан Кара-оолдун бодунуң «ВКонтактеда» арынында аныяктарның, чоннун айтырыларынче кичээгейни угландырып, харылзааны тударын уламчылавышаан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

ӨСКҮС УРУГЛАРГА ЧАА БАЖЫННА

2013 чылда бистиң республиканың өскүс уругларынга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок артканнарга 295 квартираны туткан.

Бо сорулганы күүседир-биле бюджетке 316,6 млн. рубльди салган. Аныяк кижилерниң көжүп кирип турар чаа бажыңнары республиканың бүгү муниципалитеттеринде тудуп турар. Оларның иштинде эң ырак болгаш чедери берге черлер база бар. Чижээ, Бай-Тайга кожуунда ийи-ийи аал чурттаар чеди бажың тутунган, Тожуда — алды.

2013 чылдың төңчүзүнде Шагаан-Арыг хоорайга, №1 школадан ырак эвезе, чаа бажыңнардан тургустунган кудумчу көстүп келген. Өскүс уруглар чурттаар кылдыр ийи-ийи квартиралыг сес болгаш дөрт квартиралыг бир бажыңны ында туткан. Бажың бүрүзүнүң чанында огородтары болгаш ажыл-агыйга ажыглаар участокту көргөн. Ол тудугга 17 млн. рубльди үндүргөн. Шагаа бүдүүзүндө 20 чаа бажыңны эзлеринге хувааган, оларның чамдыктары көжүп кире берген, өскелери — белеткенип турар.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Аржаана Даржааның чугаалап турары-биле алырга, хоорайның 20 өскүс чурттакчылары чуртталга бажыңнарын хары угда алган. Мурнунда ыңдыг хамаатыларга эрги бажыңнар садып берип турган. Бөгүнгү чаа көшкеннер дээр-ге ажылдап турар, өг-бүлелиг кижилер болур. Оларның аразында аныяк башкылар, чолаачылар, садыгчылар бар. Такси чолаачызы Дмитрий Чернышев болгаш шери-ригден чаа халажып келген Кайгал-оол Серенчап олар бажыңнар алган. Чаа бажыңче көшкен алды өскүс кижилер амдызында ажылдавайн турар, чүге дээр-ге чаш уруглары.

Инвалидтерниң болгаш хоочуннарның интернат-бажыңының ажылдакчызы Арсений Даваакай болгаш оон өөнүң ишти, школада повар Саяна чаа бажың алганнар. Ол бажыңны алгаш, ийи уруг-луг өг-бүлө аажок амыраан, чурттаар оран-сава чогуңуң бергезин олар көргөннер. Шак ыңдыг байдалга чурттап турган Айрана Чамбаа база өөрүвес арга чок болган. Бажың чогуңдан ол бот-ие ийи уруун Кызылда Уруглар бажыңыга тургузуп каан. Алган бажыңын аайлап-башкарып алгаш-ла, уругларын эккеп алып деп турар.

Тываның күрүнө университетинин доозукчузу, аныяк башкы Чинчи Даваа чаа квартираның дүлгүүрү-биле кады хоорай школаларының бирээзинге ажылдаар чалалганы база кожуун чагыргазындан

алган. Бажың чогуңдан ол кыс Кызыл хоорайга квартира хөлезилеп чурттап турган.

Өскүс уругларга чуртталга бажыңнарын Шагаан-Арыгда Херел Дамбаның удуртка-ны «Энесайтудуг» КХН-ниң коллективи туткан. Квартира бүрүзүнүң чуртталга шөлү 38 дөрбелчин метр, суугу одаар, соңгаларын — кожуунда пластиктен кылган. Бажыңнары шынарлыг туткан деп кожуун чагыргазы демдегледип турар.

Бии-Хем кожуунда өскүс он уруг чурттаар оран-савалыг болганнар. Муниципалитеттин азырал болгаш хайгаарал килдизиниң начальниги Мария Сарыгның дыңнатка-

ган. Аңаа 204,6 млн. рубльди федерал бюджеттен хаара тударыны тургускан. Оон-биле өскүс уругларга күрүн салган акшазының хөй эрткен чылдың деңгеден ажып, 433 млн. 247 рубль четкен. Бо чылын тарының бажыңны азы к тиразын алып өскүстер саны өзер дээрзи чугаажы.

Өскүс уругларны гаш ада-иезиниң хайгаар чок артканнарны чурт-шөлү-биле хандыраарының лазы-биле отчетту Тыва Баштыңы Шолбан Кара-оол кириген. Чазак Дарга

Өскүс уругларга туткан чаа бажыңның бир хевир.

нын езугаар алырга, квартираларны хуваап каапкан, амгы үеде документиленни долдур-турар. Ийи-ийи квартиралыг беш бажың туттунган кудумчуну Идегел деп адаан. Чаа бажыңнарже көжүп киргеннерниң аразында культураның ийи ажылдакчызы бар. Кожуунун төп библиотека-зының библиотеккары Сайзана Манчий биле ол албан чериниң чурукчузу Шончалай Ламажап олар алганнар. 2011 чылда олар Красноярск крайның Минусинск хоорайга культура болгаш уран чүүл колледжизин доосканнар. Ам оларда эртем-билиг-даа, ажыл-даа, чурттаар оран-сава-даа бар.

Чаа кудумчуда бажың алганнарның даңзызында аныяк башкы Долаана Шара-бининиң ады база кирип турар. Ол 2012 чылда ТКУ-нун төөгү факультетин дооскан, Туран-ның №1 школында ажылдап, оглун өстүрүп турар. Чаа бажың алган өскүстерниң барык шуптузу ажы-төлдүг, оларга чогулгалыг чуртталга байдалдарын тургузар аргалыг апарган деп кожуун чагыргазы демдегледип турар.

Өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок артканнарны чуртталга шөлү-биле хандыраар ажыл республикада бо чылын дыка идепкейлиг уламчылаан. 2014 чылдың бюджетинге Тываның Чазаа өскүстерге бажың тудар акшаны мурнуку чыл-даазындан дыка хөйүнү сал-

нын оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурактың дыңнатканын езугаар алырга, Россияның эрге-чагыргалары чыл дургузунда үзүктелдиген соонда өскүс уруглар акша-хөреңгини бир дугаа тускайлаан, республиканы Чазаа регион бюджетинде 122,2 млн. рубльди үндүрүш-ыдаан. Шак ыңдыг байдал биле эрткен алды чылдың дургузунда каттышкаш 533 млн. 631 муң рубльди бо сорулгаларга үндүргөн.

Программага дүүштүр республиканың Чазаа саң-хөөн хаара тудар, чуртталга тудуун организастаар талазы-биле улуг ажылды кылган. Ону салдыг сорулгаларның күүселдезиниң көргүзүлгери бадыйткаар. Чижээ, программаның күүселдезиниң баштайгы чылында аңгы квартираже чүгле 22 ки-жиги көжүрүп шыдаан бол-за, 2009 чылда — 35 кижиги, 2011 чылда — 145 кижиги көжүргөн, 2013 чылда — 295 өскүс уруглар бажыңнары алган.

Өскүстерни чуртталга бажыңы-биле хандыраарының программазының акшаландырышкынның хемчээлини өзүп турары билдингир, ол темпини кудулатпас, улам өстүрер, акша-хөреңгини федералдыг деңгелге идепкей-лиг камгалаар херек дээрзи Шолбан Кара-оол демдегледип.

Анна ЛАЧУГИНА

Чингис СААЯНЫҢ тыртып турган чуруу.

Тыва Республиканың Баштыңының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның
Даргазының Хүндүлел бижии-биле
М.Д. Шалавинаны шаңнаарының
дугайында

Күш-ажылчы чедишкиннери болгаш хөй чыл-
дарда үре-түннелдиг ажылы дээш Ада-чурт дайы-
нынның үезинде тылдың ажылчыны, күш-ажылдың
хоочуну Мария Давыдовна Шалавинаны шаң-
наар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың январь 29
№ 47

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның
Даргазының Хүндүлел бижии-биле
О.М.-Х. Сарыгны шаңнаарының дугайында

Тыва чоннуң культура өнчү-байлаан болгаш
эзу-чаңчылдарын кадагалаарына кириген ачы-
хавыязы дээш «Даши Панделинг» сарыг ша-
жын хүрээзиниң башкызы Омак Маа-Хооевич

Сарыгны Тыва Республиканың Баштыңы-
Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың январь 29
№ 48

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның
Даргазының Хүндүлел бижии-биле
Л.Д. Монгушту шаңнаарының дугайында

Тыва чоннуң культура өнчү-байлаан болгаш
эзу-чаңчылдарын кадагалаарына кириген ачы-
хавыязы дээш хам Лазо Довуевич Монгушту Тыва
Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2014 чылдың январь 29
№ 49

АЪТ ЧЫЛЫНЫҢ БАШТАЙГЫЛАРЫ

Аас-кежиктиг иелерге сүй белектер.

Чоокта чаа республи-
каның перинаталдыг тө-
вүнүн хуралдаар залын-
га Шагаада төрүттүнген
чаштарның аас-кежиктиг
аваларына байыр чеди-
ринишкини болган.

Аңаа ТР-ниң кадык камга-
тал сайыдының оралакчызы
С.И. Емельянович сөс ап, байыр
едиргеш, чаштарга эң ажыктыг
белек — бичии уруглар орун-
дарын сөңнээн. Төптүн кол
мчизи Ш.Х. Хопуя чөөн чүк
алендары-биле чаа чылдың
ир дугаар чаштарының авала-
ры-биле таныштырган. Февраль
-де 05 шак 47 минутада Ва-
лентина Мизенбекова база 05
шак 59 минутада Даяна Монгуш
лар божуп чиигээн.

Кызыл хоорайның Төлээлек-
чилер хуралының депутады

С.М. Ощепкова, Россия биле
Тываның демнежилгезиниң 100
чылынга Кызыл хоорайның
Төлээлекчилер хуралының де-
путатарының болгаш мэрия-
ның тургусканы «Содействие»
фондузунун даргазы А.Д. Пала
аваларга хөй янзы ажылгалдыг
чем хайындырар саваны сөң-
нээн. Төөгүлүг чылда төрүт-
түнген чаштар Кызыл хоо-
райның төлептиг хамаатылары
болуп өзери олар күзээн. Кы-
зыл хоорайның мэри
В.Т. Ховалыгының социал-поли-
тика талазы-биле оралакчызы
Е.В. Хардикова интернационал-
чы хөй ажы-төлдүг Валентина
Мизенбековага Аът чылында
оолдуг болуру аас-кежик деп
демдеглевишаан, уруглар са-
дынче электроннуг оочурга тур-
гузарын аазаан.

«Билайн» компаниязы

«Аас-кежиктиң 100 минутазы»
деп акцияны юбилейлиг чылга
тураскаадып чарлаан. Шагаа
айында чиигеп алган 100 ава-
ларга 100 мобильдиг харылзаа-
ның хууда картазын тыпсырын
аазаан. Ооң төлээзи чаа
төрүттүнген ийи чаштарның
аваларына мобильдиг ха-
рылзааның хууда картазын
тывыскан.

Мэрияның социал-хөгжүлдө
эргелелиниң начальниги А.С.
Артык-оол чыылганнарны база
хоорайның чурттакчыларын
«100 чылга 100 ачы-дуза чеди-
рери» деп акцияга киржиринче
кыйгырган.

Аныяк авалар чыылган аал-
чыларга өөрүп четтиргенин
илереткен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-
тырган чуруу.

ТОС-ТОСТУҢ СООГУНУҢ КЕЛГЕНИ-БИЛЕ

Тываның девискээринге
хенертен сооп, агаар-бой-
дустуң баксырааны-биле
холбаштыр республиканың
Баштыңы Шолбан Кара-оол
февраль 7-де Сочиге болур
Олимпиада ажыдышкынын-
га киржиринден ойталаан.

Бистиң республикадан аңаа
киржир делегацияны аныяктар
болгаш спорт херектериниң
сайыды Уран-кыс Ондар баш-
таар. Амгы үеде Тываның Баш-
тыңы ажылчын сургакчылааш-
кыны-биле Москвада чоруп
турар, ол Тыва Республика-
ның инвестиция сайзыралының
планнарын федералдыг яамы-
ларда болгаш ведомстволарда
ажылдап кылып турар.

Чоокку хүннерде ол Тыва-
же эл келир, агаар-бойдустуң
сооп келгени-биле айыыл-ха-
лаптарны болдурбазының та-
лазы-биле сорулганы бодунуң
оралакчыларының мурнунга
салган. ЧКА-ның болгаш ЧЭК-

тиң объектилеринге, а ол ыш-
каш республиканың автомо-
биль оруктарына хайгаарал
тургузары-биле коммунал бол-
гаш орук бригадалары белең
турар ужурлуг деп, Чазак Дар-
газы негелде тургускан.

Вторникте агаарның тем-
пературазы 44 градус соок
болган. Оон аңгыда гидроме-
теорология төвү соок моон
соңгаар улам дыңзыр деп са-
гындырган. Соңгу-барыын чүкче
угланышкынын хаттын күжү се-
кундада 17 метр чедер, дүвүлээр.
Февраль 4-тен 10-га чедир Ба-
рыын болгаш Чөөн Саяннарда хар
көшкелер бадарының айылы бар.

Шолбан Кара-оол ИХЯ биле
ОБЯ-ның ТР-де Кол эргелели-
биле, муниципалдыг тургузуг-
лар-биле сырый холбаалыг
ажылдаарын республика Чазaa-
ның кежигүннеринден негээн.
Хамаатыларга ырак черлер
баарындан дадагалзаарын сү-
мелеп турар.

ЧЫЛЫГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ИДЕГЕЛДИГ БЕ?

Чурттакчылыг черлерниң
чылыг хандырылганының
идегелдиг чоруунуң талазы-
биле ажыл-чорудулганың бо
угланышкыны Одалга бол-
гаш энергетика яамызының
кол шийтпирлээр айтыры
болган.

2013 чылда яамының бүдү-
рүлгелериниң мурнунга тургус-
тунган сорулгаларны ниитизи-
биле чедишкинниг күүсеткен
дээрзин сайыт Роман Кажин-
оол Чазак хуралына илет-
кээн. Сорулгаларның эң колу
— Чеди-Хөл кожуунуң Хову-
Аксы суурунга чаа суг изидер
котельнаяны тудары болган.
Эрткен чылдың төңчүзүнге че-
дир ол ажылды бүрүнү-биле
кылып дооскан. Октябрь 25-тен
эгелээш, ол одалга чери чонга
чылыг чедирер хүлээлгезин күү-
седип кирипкен. Хөмүр-даштың
четчир санныг курлавырын
бүдүрүлгө тургузуп алган. Чаа
котельнаяда нити күчүзү
шакта 14,5 Г/кал үш агрегат-
ты тургускан. Төп чылыдылга
пунктуларын чаа дериг-херек-

селдер-биле четчелзээн. Ооң-
биле чергелештир узун дурту
1820 метр суг дамчыдылганын
болгаш чылыдылга четкилерин
салыр талазы-биле ажылдар
күүсеттинген.

Яамының ажыл-чорудулга-
зының ийиги чугула кезээ болза,
одалга-энергетика комплекзи-
ниң бүдүрүлгелеринге чылыг
болгаш электри энергиязының
чидириин кызырары. «Тываэнер-
го» ААН-ниң ажылдап кылганы
инвестиция программасынга
дүүштүр эрткен чылын 2,4 МВА
күчүлүг дериг-херекселдерни
ажылгалга киригени ол дээр-
ге чыл планын 100 хуу күү-
сеткени-дир. Бо күскү-кышкы
сезонга уткуштур ниити дурту
17,9 километр чылыдылга чет-
килеринге капитал септелгени
чоруткан, чамдыктарын солуп
чаарткан.

2014 чылдың кол сорулга-
ларына кирер чүүлдер—Ша-
гаан-Арыг болгаш Ак-Довурак
хоорайларга суг изидер чаа
котельнаяларны тудары болур.

БАРААННЫҢ САВАЗЫ БОДУНУУ БОЛУР

Тус черниң бараан бүдү-
рүкчүлериниң кылыгларын
савалаар материалдарны кы-
лып белеткээриниң талазы-
биле бизнес-төлөвилелдерниң
мөөрейи Тывада чарлаттын-
ган.

Боттуң кылыгларын савала-
лаар, ораар, шарыыр материал-
дарны белеткеп алырының
дугайында бодалды мөөрейни
эрттирип турары ТР-ниң Эко-
номика яамызы «Чаңгыс суур
— чаңгыс бүдүрүлгө» деп гу-
бернатор төлөвилелинге дүүш-
түр илереткен. Ооң ажыы улуг.
Бүдүрүлгелер продукциязын
белеткеп алгаш, ону савалаар
материалдарны республика
даштындан чагыдар турган, ол
хөй үе болгаш акша-хөрөңги
негээр. Тывага ону бүдүрүп
алырга дыка эптиг дээрзи оон-
на илдең. Оон аңгыда савалар

бүдүрер бизнестин кылып тур-
гаш регионнар аразының ры-
ногунче үнеринге база эптиг
апаар.

Экономика сайыды Елена
Каратаеваның чугаалап тура-
ры-биле алырга, губернатор
төлөвилелиниң күүселдезиниң
баштайгы үе-чадазы шынары-
ның-даа, экологтуг арыг чо-
руунуң-даа талазы-биле өске
регионнардан дудавас бараан-
нарны Тыва бүдүрүп шыдаар
дээрзин көргүскен. Чижээ,
көдээ ажыл-агый чиг эдинден
онзагай технологиялар эзу-
гаар белеткээн аыш-чем аймаа.
Ылаңгыя янзы-бүрү хевирниң
быштаа тыва чем дээрзин ба-
дыткавышаан, амгы үениң не-
гелдезинге дүгжүп турар.

ТР-ниң албан-езузуунуң
сайтызындан.

Тыва биле
Россияның
демнежилгезиниң
100 чылынга

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА ТУРАСКААЛ

Кызыл хоорайның мэри В.Т.Ховалыг база хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Д.И.Оюн чоокта чаа найысылал Кызылдың хүндүлүг хамаатыларының эгелекчи бөлүүнүң төлээлери-биле, «Тыва эки турачыларның салгалдары» хөй-ниити организациязының даргазы Алексей Сундуй олар-биле ужурашкан. Аңаа хүндүлүг хоочуннар тыва эки турачыларга тураскаал тургузарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

2013 чылда тыва эки турачыларны фронтуже аъткарганының 70 чыл оюн демдеглээн. Оон түннелинде найысылалда Тыва эки турачылар кудумчунга, Маадырлар аллеязынга немештир элээн каш эки турачыларның аттары-биле чаа туттунуп эгелээр кудумчуларның аттарын адаан. Ынчалза-даа бөгүнге чедир Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери — тыва эки турачыларга тураскааткан чаңгыс аай улуг тураскаал Кызылда чок болуп турар.

Эки турачыларга тураскаал дугайында айтырыгны 1944 чылда-ла көдүрүп турган болгаш, аңаа хамаарыштыр ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун Чарлыы-даа үнген турган. А 2013 чылдың май 8-те ТР-ниң Дээди Хуралы «Тыва Республиканың тураскаалдыг болгаш төөгүлүг хүннериниң база ол ышкаш алдарлыг кижилериниң адын мөңгөжидер тураскаалдар дугайында» хоойлуну хүлээп алган.

Тываның эрес-дидим эки турачы оолдар, кыстарыга тураскаалды тургузарыга Тыва Республиканың Чазаа деткимчени көргүзөр дээрзинге быжыг бүзүрелин илереткен чагаа-бижикти ужуражылганың киржикчилери ТР-ниң Баштыңы-Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун адынче чоруткан. Ол ышкаш хоорайның хүндүлүг хамаатылары республиканың бүгү чурттакчыларын бо буянныг үүле-херекке киржиринче, «далайга дамды дузаны» чедиринче кыйгырган.

Светлана БАЛЧЫР.

ЭГЕ ШКОЛАЛАРГА – ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫ

Тыва школаларга өөредилге номнарының төөгүзү оларның амгы үеде байдалы, ол номнары чогаадып, очулдуруп, редакторлап, парлап чораан буянныг кижилерниң намдар-төөгүзү, чогаадыкчы ажил-ижи тыва культураның эрткен оруунун база бир чугула айтырыгларының бирээзи.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем библиотекасында тыва школаларга өөредилге номнарының фондузу биске эң-не үнелиг, ховар фондуларның бирээзи. Ында баштайгы «Үжүглелдер», «Букварьлар», «Тыва дыл», «Төрээн чогаал», тыва школаларга «Орус дыл» номнары болгаш 40 чылдарда орус дылдан тыва дылче очулдуруп турган «Амы чок бойдус», «Бурунгу болгаш ортаакы вектерниң төөгүзү», физика, химия, математика, география дээш, өске-даа эртемнерниң номнары бар. Оларны чаа шагның өөреникчилери хамаанчок, ортумак назы четкен аныяктар безин шоолуг-ла билбес, хөй кезин оларны шуут көрбээн-даа чадавас.

Тыва бижик тургустунган соонда латинчиден үжүк-биле тыва школаларга өөредилге номнары хөй тиражтыг парлаттынып турган. Тыва чазактың кежигүннери ол үеде өөредилге номнарын тургузарыга боттары киржип, бо айтырыгны бедии-биле үнелеп, доктаал-саавырларны хүлээп ап турган. 30 чылдарның төнчүзүнде тускай чарлык езугаар чамдык номнарының авторларын «чоннуң дайзыннары» деп санааш, номнары өрттедип, чамдыктарының арыннарында чуруктарын тускай будук-биле чаап, номчуур, көөр арга чок кылдыр будуп каапкан.

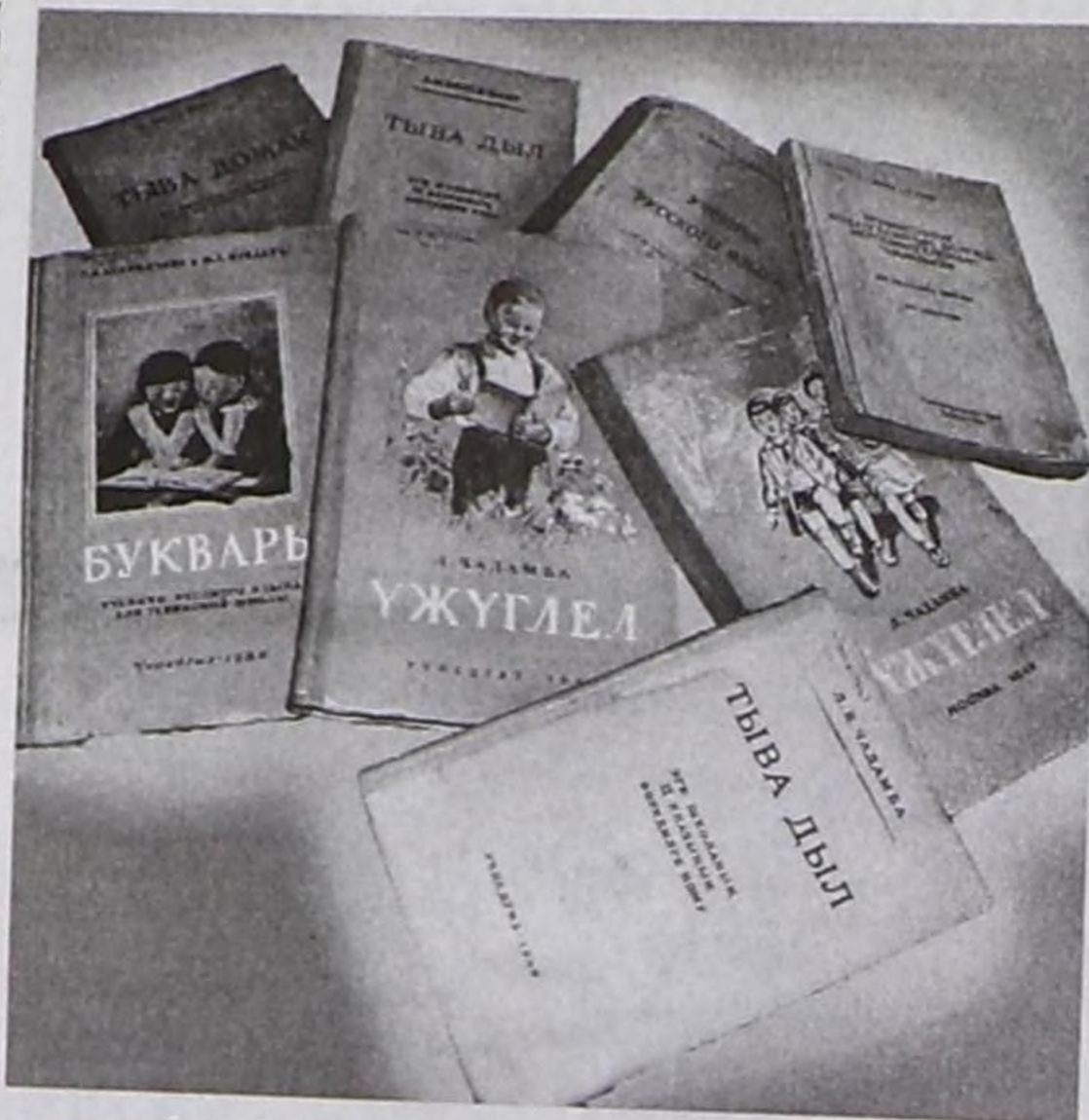
Ол үеде парлаттынып үнүп турган өөредилге номнарын ТАР-ның өске номнары-биле кады, долу эвес-даа болза, чыг-дынган шаа-биле 1989 чылда парлаттынган «Тыва Арат Республика үезиниң номнары» каталогче бо чүүлдүн автору кириерин кызыткан. Каталогта кирген номнарының чамдызы амгы үеде күрүне архивиниң, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң, республиканың А.С. Пушкин аттыг библиотеказының фондуларында болгаш Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун архивинде каш санныг артып калган кадагалаттынып чыдар. Чүгле чаңгыс экземпляр безин номнар бар.

1930 чылдан 1944 чылга чедир 40 ажыг өөредилге номнары чырыкче үнген. Ол номнары белеткеп тургузарыга тыва чазактың кежигүннеринден аңгыда, ТАР-ның Эртем комитетиниң эртемденнери, чогаалчылар болгаш башкылар улуг үлүүн кириштирген. Олар: Л.Чадамба, А.Пальмбах, С.Сарыг-оол, О.Сагаан-оол, О.Хойлакаа, С.Лопсан, Ю.Кюнзегеш, С. Лопсаннаар, О.Лопсан-Кенден, Т.Седип-оол, А.Очурбанак, С.Тока, А.Алдын-Херел болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун ном фондузунда 40 чылдарда чырыкче үнүп турган өөредилге номнарында «ТАР. Эртем комитети» болгаш «Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институту» деп демдектерлиг номнар эвээш эвес. Оларның бирээзи 1944 чылда эге школаның 3 дугаар класынга өөренир кылдыр Л.Б. Чадамбаның тургусканы, күрүнениң ниити чажыт хыналдазын эрткеш 1500 тиражтыг үнген «Номчулга ному» бар. Номну ТАР-ның Улус чырыдышкын яамызы бадылаан, үндүрер кылдыр белеткээн чер-«ТАР. Эртем комитети». Парлаан чери Тываның күрүнениң парлалга чериниң типографиязы. 67 кыска тоолдар, үлегер домктар, тывызыктар, авторлуг бичии тоолдар, ырлар, орус болгаш тыва чогаалдың клас-

словары чок турган үеде очулдуруп турганын демдеглээр артык эвес. Очулганы ТАР-ның эртем комитетиниң дыл, чогаал килдизиниң мурнундан Х. Алдын-Херел редакторлаан. Бо бистиң төөгүвүс-тур. Ол үеде чырыкче ном үндүрүп парладыры элээн нарын, каш янзы хыналданы эртер турган.

«ТАР. Эртем комитети» чүгле тыва школаларга эвес, Тываның орус школаларыга өөредилге номнарын белеткээринге база үлүүн кириштирип турган. 1944 чылда күрүнениң каттышкан парлалга чери С.Лопсан биле А.Пальмбахтың тургусканы «Тыва домак» номун орус школаларга болгаш бөлгүмнерге тыва дыл өөренир кылдыр 3000 экземплярга парлаан. Авторлардан аңгы ону чогаадырынга башкылар М.Биче-оол, Т. Кызыл-оол дузалажып киришкен.

Тыва дылда баштайгы өөредилге номнары.

сиктериниң шүлүктери, чечен чугаалары кирген бо «Номчулга ному» нарын болгаш солун.

Номнуң редактору С.Лопсан, техниктиг редактору Д.Чанчыл. Корректорлары: Х.Алдын-Херел, О. Чыртакай. «Номчулга ному» чечен чугаа, басня, тоол болгаш шүлүк бүрүзүнүн соонда өөреникчилерге айтырылгы кылдыр тургустунган. Ону автор өөреникчинин номчаан чүүлүн хандыр шингээдиринге дузалыг кылдыр белеткээн чадавас. «Суурлар тургаар» (ынчан бижээни ындыг-авт.) аттыг орус дылдан очулдурган ырның соонда амгы үеде безин ажыглап болгу дег солун айтырыглар бар: «Суурда чаа чүү бардыр?», «Суурда амыдырал кандыгыл?», «Силерниң сууржуп турар чериңер кандыгыл?».

ТАР-ның Эртем комитетиниң мурнундан белеткеп үндүрген эге школаның 4 дугаар класынга хереглээр Н.С. Попова биле А.С. Пчелконун «Арифметиктиг бодалгаларның болгаш мергелелериниң чыындызының» алды дугаар үндүрүлгезиниң очулгазын С. Лопсаннаарның кылганы шыырак. Математиктиг терминнерниң орус-тыва

Кол редактор Л. Чадамбаның эге чүүлүнде бижээни: «Бо номну 180-200 шакта өөрениринге таарыштырган болгаш тыва дыл өөренип турарларга өөредилгезиниң баштайгы чылының төнчүзүнде номчуурунун, бижиериниң болгаш чугаалаарының эге билиглерин бээр сорулганы салган». Күрүнениң ниити чажыт хыналдазын эрткен тускай дугаарлыг бо номну ТАР-ның Улус чырыдышкын яамызының чөпшээрээни-биле III кезектиг кылдыр тургускан: «Тыва дылдың баштайгы кичээлдери», «Номчуур чүүлдер» «Өөредилге словары».

1940-1948 чылдарда тыва школаларга чамдык өөредилге номнарын Москвада РСФСР-ниң Улус чырыдышкын яамызының өөредилге номнары парлаар типографиязынга тускай дугуржулга езугаар орус алфавит-биле парлап эгелээн. Ол болза 1946 чылда Л.Чадамбаның, 1947 чылда С.Сарыг-оолдун тургусканы «Үжүглел» номнарындан эгелээш, 1-ден 4 класстарга чедир «Тыва дыл», «Төрээн чогаал» номнары безин Москвага парлаттынып турган. «Учпедгиз» 1931 чылда РСФСР-ниң Улус

чырыдышкынының өөредилге номнары парлаар күрүнү парлалга чери кылдыр туртунгаш, 1964 чылда «Прошение» кылдыр эде адаткан. «Учпедгизке» 5-8 класстарга «Сан бодалгалары чыындылары», «Физиктиг география», «Делегей диптеиниң географиязы», «Бой эртеми», «Ортаакы вектер төөгүзү», «Химия», «Физика», «Алгебра», «Геометрия», «Зоология» болгаш өске, номнары тыва дылга парлаткан. Тывадан Москван «Учпедгиз» ном үндүреринче эртемденнер, башкы билин бедидип чаңгыс эл уудаа чедип турган. 40 чылда Москваның «Учпедгиз» үнүп турган өөредилге номнарында А. Пальмбахтың, И. Л. бужаптың, Н.Тава-Самбуунуң, А.Кызыл-оолдун, С.Лопсаннаарының, З.Сапогованың, О. Очурбананың, О.Хойлакааның очулдуган, редакторлаан аттары ба ТГШИ-ниң ном фондузун, 1944-49 чылдарда «Учпедгиз» парлаттынган аңгы-аңгы эртемнерниң тыва школаларга 30 ажыг өөредилге номнар бар. Тыва интеллигенцияны аразында чедир үнелетти мейн барган, уттундуруп ба чыдар чогаадыкчы кижилерни могаг чок ажил-ижиниң түнели ам-даа бар.

Автономнуг область апаргаш Тыва областың ном үндүрер чери (ТывоблНУЧ) өөредилге номнарының үндүрүлгезин улуг кичээнге апар оларның даштыкы, иштик каасталгазын, очулгазын, ылангыя баштайгы арыннарың хевир-шынарын 30 чылдарда үнүп турган номнардан ылгалдыг кылдыр элээн экижиткен.

ТывоблНУЧ 1940-49 чылдарда 25 өөредилге номнарын парлаан. Оларның чамдызы ТГШИ-ниң библиотеказында, чамдызы республиканың А.С. Пушкин аттыг национал библиотеказында күрүнел библиотеказының секторунда. Тывага парлаттынып турган өөредилге номнары Тывада бар школа библиотекаларына албан кадагалаттынып арткан турар ужурулуг. Чүгле келир үе, электроннуг номнар бодап, эрткен чылдарда үнүп турган ном-дептерни, ылангыя өөредилге номнарын эргижирээ дээш үндүр бижип узуткаары улуг частырыг. Кандыг-даа библиотеканы фондузунда ховар номнарлыг дээш үнелээр. Ном бүрүзү кижиги ышкаш, тускай төөгүлүг, салым-чолдуг, ынчангаш ном бүрүзүнге камныг, хумагалыг болуру чугула. Тываның ном культуразының төөгүзүнде ам-даа чедир шинчелетинмейн артып турар айтырыгларның бирээзи өөредилге номнары дээрзин демдеглекседим.

Зоя МОНГУШ,
педагогика эртемнериниң
кандидаты,
Чингис СААЯНЫҢ тыртып
тырган чуруу.

АРЖААННАРНЫҢ КАДЫКШЫЛГА САЛДАРЫ

2013 чылда республикага кылдырган эртем-шинчилел ажылдарының иштинде онзагай черни кижиниң кадыын быжыктырып сегидеринге Тываның аржаан сугларының онзагай салдар-күжүн тодарадыр эмчи шинчилелдери хамааржыр. Бо улуг ажылды Тыва Республиканың Чазаның айтышкынын (№ 81, 2013 ч. март 18) болгаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының дужаанын (№ 383, 2013 ч. 04 а. 04 х.) азугаар кылып чоруткан. Шинчилелдери удуртуп-башкараар болгаш ооң кол күүседикчизи кылдыр Тыва Республиканың экинчи-социал айтырыгларының болгаш удуртулга талазы-биле эртем-шинчилел институтунга (директору М.Т. Оюн). Шинчилелдерниң бүгү ажылдарын херек кырында чорудар кылдыр институттун аржааннар шинчилээр секторунун кол эртем ажылдакчызы, эмчи эртем-институттун доктору, профессор И.Н. Смирнованы, секторнун эгелекчизи, химия эртемнериниң кандидаты К.Д. Аракчааны уктуулаан. Аржааннар кылдырган баштайгы шинчилелдерниң түннелдерин 2013 чылдың декабрь 13-те Чазак Бажыңына эртирген эртем-практиктиг конференцияга илеткээн.

Шинчилелдер үезинде чыгдырган материалдарны институттун эртем, библиотеказының архив кезээнге дужааган. Оларны допчу уткаын ап көөрге, эрткен чайның дургузунда Тываның 26 аржааннарынга болгаш 3 хөлдериңге улуг хем-ээлдиг эмчи шинчилелдерин эртирген. Ону эгелээриниң урунунда шыңгыы белеткел кылдарын кылып чоруткан. Кижээ, аржаан-хөлдере дыш-нып, эмненип келгеннерниң кадынын байдалын тодарадыр скай арганы (метод) Томски-ни курорттар ажылының талазы-биле эртем-шинчилел институту-биле демнежип кылган, ни карточкаларын тодарагай электерлиг кылдыр тургускан, шинчилелге киржир эмчи бригадаларын чыып, оларга семинарларны эртирген, он ажыгы-аңгы чугула дериг-херек-терни саткан дээш, оон-даа агайылдарны институт кылып чоруткан.

Тываның аржаан-хөлдериңге удур турар бо шинчилел-ниң кол сорулгасы — ында штанып кээп турар кижиниң кадынын байдалын тодарагай оларның организмине аржаан-сугларның салдарын тодарадыр. Ооң-биле чергелеш-аржаанчыларның сан-түңүн, назынын, социал байдалын ш, оон-даа өске талаларын арадыр база көрдүнген. Кижээ, чингине эмчи шинчилел-инге хамаарыштыр алыр-кижиниң аржаанга кирип-ээриниң мурнунда болгаш аржааннар доозупканының да мага-боттун деңизин, базыышкынын, чүрек со-жунун, ханда кислородтун хире барын, өкпениң,

Кудустуг аржааны.

шыңганнарның байдалын, нерв системазын хынаары болгаш өске-даа шинчилелдерни чорудары көрдүнген. Ниитизи-биле, эрткен чайның дургузунда 30 эмчи бригадасы барык 2 муң хире аржаанчыларны шинчип көргөннер. Оларның иштинден 1010 кижиге эмчи карточкаларын кылган болгаш оларны тускайлаттыган шинчилел бөлүктөрүнче хаара туткан. Ылаңгыя Үстүү-Дөргүн (Сүт-Хөл, 86 киж), Дүктүг-Дыт (Тес-Хем, 85 киж), Шивилиг (Бай-Тайга, 60 киж), Кегээн-Булак (Чөөн-Хемчик, 60 киж) аржааннарының дыштаныкчылары ук шинчилелдерни деткип, аңаа идепкейлиг киришкеннер.

Шинчилелдерге киришкен-нерниң (1010 кижиниң) хөй кезин нерв системазының (295 киж, 28,9 %), ижин-хырынның (170 киж, 16,8 %), туттунуп-шимченир органнарның (159 киж, 15,7 %), ханның янзы-бүрү аарыглары (150 киж, 14,8 %) дээш, оон-даа өске хоочуларлыг болган. Ооң-биле чергелештир, барык киж бүрү-зүнде чамдат (гастрит), боостая бестериниң аары (зоб), улуг хан базыышкыны (гипертония), моюн, оорга остеохондрозу дээш, оон-даа өске аарыглар илереттинген. Оларның кады-нын кайы хире экижээни 2015 чылдың түннелдеринден билди-нер. Эмчи карточказын долдур-гаш, тускай бөлүктөргө кирген улусту чурттап турар чериниң аайы-биле эмчи хайгааралыга база хаара туткан.

Кижээ, чон ортузунда «ка-рак аржааны» деп адап тура-ры Мөңгүн-Тайганың Аспаты-га чоруткан шинчилелдерниң каксы түннелдерин алырга, ол аржаанга 5 хонук дургузунда-ла кирген кижилерниң көөрү (острота зрения), карааның хан базыышкыны көзүлдүр экижип турар болган. Ону тускай херекселдерниң дуза-зы-биле (Сивцевтиң таблица-зы, Маклаковтун тонометри)

тодарааткаш, аржаанчыларның карточкаларында демдег-лээн. «Дуржулгалыг» улус ук аржаанны пипетка-биле ка-раанче дамдыладып, чуур дээн ышкаш аргаларны ажыглаар болган. Аржаанга ыңчаар 2 — 3 хонук кирип чорда-ла, карактың ирини, кызылы, кижидери соксай бээр болган.

Шинчилелдерге хаара тут-тунган 1010 аржаанчыларның назынын ап көөрге, оларның хөй кезин 50-ден 59 харлыг-лар (238 киж), ооң соонда — 40-ден 49 хар чедир кижилер (219), дараазында — 60 хардан өөрү назынныглар (197 киж). Эң эвээш бөлүккө 11-ден 19 хар чедир кижилер хамааржыр (27). Ниити бөлүктүн хөй кезин херээжен чон (688 киж, 68,2 %). Оон аңгыда, шинчилелдерге киришкеннер-ниң 969-зу — тывалар, орус-тар — 27, хакастар — 6, бу-ряттар — 7 болгаш 1 украин деп демдеглеттинген. Социал байдалының талазы-биле алырга, 394 киж бюджет сис-темазының ажылдакчылары, 219 пенсионерлер, 115 киж кайда-даа ажылдавайн турар. Саны оон эвээш бөлүктөргө өөреникчилер, студентилер, күрүне ажылдакчылары, ка-дарчылар, ажылчыннар, ин-валидтер дээш, оон-даа өске кижилер демдеглеттинген.

Шинчилелдерге кирген-нерден 788 киж 7 хонук чедир аржааннап турар, 214 киж 14 хонук чедир болгаш чүгле 8 киж аржааннарга 14-тен хөй хонук кирип турар болган. Ылаңгыя эрткен чай-ның шириин болганы-биле ар-жаан сезону орай ажыттыган болгаш шала эрте төнгөн.

Шинчилелдер үезинде иле-рээни болза, чамдык аржаан-нарның девискээрлери тускай керээ-биле быжыглаттыган ээлерлиг (арендаторлар) бооп турар. Ындыг аржааннар-га Ажыг-Суг (Чаа-Хөл), Бел (Бай-Тайга), Тарыс (Тере-

Хөл), Улаатай (Өвүр), Чүрек-Дөргүн (Каа-Хем), Шивилиг (Бай-Тайга) хамааржыр.

Кадыкшылга аржаан-хөлдериң салдарын тодара-дырындан аңгыда, социолог-тук шинчилелдерни чорударын база оралдашкан. Чыгдыган бижимел харыыларны сай-гарып көөрге, аржаанчылар элээн хөй-ле күзээшкенин илереткеннер. Чижээ, чагырга черлери боттарының девис-кээринде аржаан-хөлдери кичээнге ала, аңаа үр-гүлчү эмчи, полиция ажыл-дакчыларын «тургузары; ар-жааннаарының шын чурумун доктаамал тайылбырлаары, аржааннарже болгаш олар-ның девискээринде оруктарны септээри, орук айтыр дем-дектерни тургузары, аржаан девискээринге арыг-шевер-ни доктаамал тудары (ылаң-гыя арыглары черлерге), орай дүне улустун дыштанып удуур үези чоокшулаан үеде музыкалыг хөгжүмнү дыңзы-ды салып, улуг дааш-шимээн үндүрерин, эзиртир сук-сун ижерин болдурбазы, эм хөлдериң малгашта-рын үндүр сөөртүр чо-рукту хорууру дээш, оон-даа өске дилег-күзээшкенин хөй бооп турар. Оон аңгыда, чыып турар «аржаан дадывырла-рының» түңүн (ортумаа-биле 400 рубль) ында тургустунган байдалдарга дүүштүрерин сү-мелээн күзээшкенин база демдеглеттинген. Бижимел харыылар иштинде аржаан-нарда эгелээн эмчи болгаш социологтук шинчилелдер-ни чөптүгүнүп, деткип, ону уламчылаарын дилээн кү-зээшкенин база хөй.

Долаана ООРЖАК,
эртем библиотеказын эр-гелекчизи.

Мая МААДЫР,
аржааннар шинчилээр секторнун эртем ажылдак-чызы.

Оваарымчалыг бол!

Казыыр 44

ДЫҢЗЫГ СООК

«Бо кыш дыңзыг соок чок эртип турар, кижилерге-даа, мал-маганга-даа эки-дир» ди-жип турувуста, агаарның тем-пературазы казыыр 44 градус чедип, хенертен соой берген. Ынчангаш киж бодун соокта канчаар алдынар дугайында сү-мелерни Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада эргелелиниң ажылдакчызы Дмитрий Крыж берген:

«Бажыңнарның эжиктерин-ден, соңгаларындан соок агаар кирип-кирбейн турарын катап хынал, херек болза ам-даа чы-лыглар. Каат бажыңнарның подъездилеринче кирер эжик-терни утайн хаап турар. Ажык азы шилдөөзүн соңгалар бар болза, дораан чуртталга-комму-нал ажыл-агыйының албан чер-леринче телефоннаар.

Боттары кылган азы хынат-тынмаан чылыдар дериг-херек-селдерни ажыглавас. Ажылдап турар чылыдар электри дериг-херекселдерин база одап каан суугуну хайгаарал чок кагбас. Газтыг плитаны болгаш өске-даа электри дериг-херекселдерин чылыдар сорулга-биле ажыглаа-ры хоруглуг.

Чылыдар дээш кошкан де-риг-херексел бүрүзү чырык чет-килериниң ажылын аартадып, чырык хандырылганың бүгү системазынга айыылдыг байдал-ды тургузар дээрзин утпаңар.

Дыка чугула эвес болза, машина-техника башкарып, ырак-узак чер чорбааны дээр. Канчаарга-даа чоруур ужурга таварышса, машина-балгаттың техниктиг байдалын катап-катап хынал, халдып эртер орук девис-кээрлеринде агаар-бойдустун байдалы-биле таныжып, артык чылыг идик-хептен ап алыр.

Орукка машина үрелип азы орук озал-ондаа болганда, 112, 010, 020 дугаарларже телефон-наар. Бо таварылгада чоок-кавы-да чынныр пунктуң ажылдак-чылары дузаны чедирер. Амгы үеде «М-54» федералдыг орук дургаар база республиканың Эрзин, Тожу, Каа-Хем кожуун-нарының орук девискээрлеринде чынныр пунктулар ажылдап ту-рар.

Кудумчузе үнерде чылыг-ландыр хептенип, тайбас идик-терни кедер».

40 градус сооктар Тываның чонунга билдинмес онза байдал эвес болгай. Ол хире температу-рага чаңчыккан-даа бис, ынчал-за-даа кыштың сөөлү айында дыңзыг сооктар күзенчиг эвес. Чоокку үеде агаар-бойдус кан-дыг болурунун дугайында Интер-неттиң аңгы-аңгы сайтыларында бар медээлер бот-боттарындан аңгылажып турар. Ынчалза-даа келир каш хүннерде соок улам-чылаар дээрзи билдингир. А дараазында неделядан эгелеп агаарның температуразы чылып, дыңзыг сооктар намдаар-ла боор деп бүзүрөп каалы.

Азияна ТАУ.

Маадырның салгалы

Февраль 4-те ТР-нің ХБАБ (хамааты байдалдың акт бижилгези) эргелелиниң (агентилел) Кызыл хоорайда салбырынга база бир онзагай болушкунну демдеглээн. Чөөн-Хемчик кожуунуң ХБАБ килдизиниң хоочуну Дарый Лопсанчаповна Сааяның мугур 80 харлаан юбилейин таварыштыр ооң кады ажилдап чораан эш-өөрү байыр чедирген.

Хоочунуң аказы Социалист Күш-ажылдың Маадыры, алдарлыг малчын, Олег Сагаан-оолдун «Баян-Таланың кижизи» деп номунун маадыры Лопсанчап Чываажыкович Ооржак. Ооң ады-биле Кызыл хоорайда Лопсанчап кудумчузун адаан. Мындыг атыраглыг, Тываның ховар оглунун өг-бүлезинге Дарый Саая төрүттүнер аас-кежиктиг болган. Ол бичизинден күш-ажылга сундулуг, кежээ болгаш ада-иезиниң эргелиг кызы болуп өзүп келген. Кызылдың Көдээ ажил-агый институтун дооскаш, төрзүн чери Чөөн-Хемчик районунуң күүсекчи комитетинге ажилдап эгелээн. Кызымаккай, ажилынга харыс-салгалыг кысты 1961 чылда кожуунуң ХБАБ бюрозунче ажилдаары-биле чалаарга, күзелдин-биле чөпшээрэжипкен. Дарый Лопсанчаповна ХБАБ органның специалистен Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында ХБАБ килдизиниң улуг инспекторунга чедир үр-түннелдиг ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Хоочун амгы үеде ийи уругун, бир оолдун ынак авазы, алды уйнуктарының болгаш оларның сес уругларының аас-кежиктиг кырган-авазы. Арга-дуржулгалыг ажилдакчы «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальдың, РФ-тиң Юстиция яамызының хүндүлел бижиниң дээш, өске-даа шаңнал-макталдарның эдилекчизи.

хоочуннарның чуруктарын эргелелдин хүндүлел самбыразында бедик аскан болгаш аттарын ХБАБ-тың «Алдын номунче» кири бижээн.

Кижиниң сагыш-сеткили чайгаар көдүрлүп келир онзагай болушкунну Кызыл хоорайның ХБАБ килдизиниң даргазының оралакчызы Чечек Монгуш башкарып эрттирген. Солун чүүл

деп ынчан кым билген боор.

ТР-нің ХБАБ эргелелиниң (агентилел) начальниги Чечена Ховалыг арга-дуржулгалыг хоочунуң дугайында чылыг сөстөрүн чугаалааш, юбилейлиг херечилелди база 10 муң рубльдин сертификатын тывыскан. ТР-нің Национал музейиниң төөгү салбырының эргелекчизи Шончалай Ондар

Хүндүлүг хоочун Дарый Саая коллегалары-биле.

Хоочунуң 80 харлаан юбилейинде ооң кады ажилдап чораан эштери — ХБАБ-тың хоочуннары Эрзинден Мая Дечин, Мөңгүн-Тайгадан Кара-Кыс Чүлдүм, Тес-Хемден Галина Соян республиканың ХБАБ эргелелин үр чылдарда удуртуп келген Наталья Монгалби дээш, өскелер-даа байыр чедирген. Хөй чылдарның дургузунда чонунга бараан болуп, ак сеткилдиг ажилдап келген бо

чүл дизе, Чечек Валентиновнаның ада-иези (Чөөн-Хемчик кожуунуң чурттакчылары) ийи дугаар уруу төрүттүнүп кээрге, херечилелин ынчан ХБАБ килдизиниң даргазы Дарый Лопсанчаповнага кылдырып алган. Чодураа деп угбазынга аяннаштыр хоочунуң Чечек деп адаан кызы алызы барып, ооң изин изеп, ХБАБ органның ажилдай берип, ооң бодунуң 80 харлаан юбилейин эрттирер

Дарый Сааяның төөгүлүг өг-бүлезиниң дугайында солун делгелени кылган. РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-нің Кызыл хоорайда эргелелиниң начальниги Часкал Дараа хоочунга байыр чедирген. Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының ажил-херек эргелекчизи Мая Монгуш хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуунга чөөн-хемчикчилер канчаар-даа аажок чоргаарланып чоруурун чугаалаан.

Дарый Лопсанчаповна, лының дугайында мындагаалады:

«Мээң ажилдап үемде Чөөн-Хемчик бил Хөл 15 сумулуг чаңгыс турган. Черле ынчаш, о хөй чурттакчылыг-даа республиканың бүгү ХБА дистеринге бир-бир кижиде келген. Ажилдың аажок солун, кижичога чы талаларын база сайыапаар. Амгы үеде машингат көвүдээн, компьютерника сайзыраан болгаш, даарынга таарымчалыг болузу-биле тургустунган бодаар мен».

ТР-нің ХБАБ эргелелиниң (агентилел) Хоочуннар челиниң даргазы, эргелелдин чылдарда удуртуп келген Наталья Монгалби хоочунуң дугайында кады ажилдап кин сактып чугаалады:

«ХБАБ органның ажилдап келгеш, Дарый Лопсанчаповна, Мая Дмитриевна ышкаш арга-дуржулгалыг чуннардан хөйүнү өөренип мен. Кажан Дарый Лопсанчаповна республиканың ХБАБ эргелелинге ажилдай бол Кызыл хоорайның килдизин удуртуп турдум. Эгин ажилдап келгеш, Дарый Лопсанчаповнаны авам ышкаш дүлээр мен».

ТР-нің ХБАБ эргелели ажилдакчылары хоочуннар хүндүткелин илередип, мы хевирлиг байырлалдарны у дараа эрттирип турары өөчүг-дүр.

Алдынай БАДЫ-Х

Чингис СААЯНЫҢ тытырган чуруу.

УЛААНОТ. Серемчиде — хорамча чок

Тыва Республикада Россияның Хергелекчилер эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле эргелели Кызылга корь, азы улаанот аарыгы бүрүткеттингенин барымдаалал, база бо халдавырлыг аарыгның тараарын болдурбас сорулга-биле тарылганы эртип алыры чугула дээрзин кичээндирип, сүмелеп турар. Моон мурнунда улаанотка удур тарытынмаан болгаш тарылга эрткен, эртпээнин сагынмас кижилер ыяп-ла тарыткан турары күзенчиг.

Кызылга январь 1-де Кыдат Республикага билини бедидип чорааш келген студент уругун улааноттай бергенин тодараткан соонда, эпидемиолог эмчилер уругун ужуражып, аралажып турганы улузун хайгааралга алгаш, тарылга компаниязын чорудуп эгелээн. Аарыг кижиниң чоок кижилериниң болгаш ужуражып турган улузунуң аразында аарыгга алыскан улус илеретинмээн. Амгы үеде аарыг кижиче сэгээн. Аарыгның когун үзөр сорулга-биле тарылга ажылы уламчылап турар.

Аарыгның эгелээри болгаш өөскүүрү

Улаанот аарыг кижиден агаар дамчып тараар болгаш кижиниң аас-думчуун таварыштыр хан-дамырынга, бестеринге дээр, эди изиир, баш аартыр, суксадып, халажырадыр, оон соонда чоорту кежинге кызыл шивиш-килер тывылдырар. Кыска үе дургузунда шивишчилер көвүдөп, аас иштинге аксымаар өңнүг кылдыр база үнер.

Бо демдектер илереп келир болза, аарыгның ханылап эгелээни ол болур. Чамдык таварылгаларда аарыг кижиниң байдалы улам нарыдап, кижиниң бүүрөктеринче, бажының мээзинче халдап, харын-даа өлүмге чедирип болур.

Төөгүден сагындырыг

Төөгүден алырга, Тываның девискээринге бо аарыг удаа-дараа непереп, ылаңгыя чаш уругларның амы-тынынга чедип турган. 1929-1930 чылдарда аарыг өрт-биле дөмей дүрген өөскүп, чон аразында калбаа-биле тарап турганы билдингир. Тыва кижиге ажы-төлүндөн арткан чүве бар эвес, ол үеде аарыг-биле демисежириниң дээштиг аргалары чок турганындан кижилер аалдар аразында шаап, аарыг эгелээн аал чоогунче чоокшулавазын дыңнадып, ажы-төлүн ынчалдыр аарыгдан камгалаарын оралдажып турган. Бо үеде аргыжылганы түр кызыгаарлаар хемчег халдавырлыг аарыглар-биле демиселди чорударының бир дээштиг аргазы болуп ажылгатынып турар.

1960 чылдарның эгезинде кадык камгалал сайыдының айтышкынын езугаар улаанотка удур тарылганы чорудуп эгелээн соонда 5-10 чыл болгаш ла дагын эглип, непереп турган улаанот аарыгы чавырылган. Ынчалза-даа тарылга албайн барган бичи болгаш улуг-даа улус аразында аарыг дөмей-ле тарап болур дээрзин 1983-1985 чылдарда өөскүп үнген улааноттун дүшкүрлүг байдалы, көргүскен. Сөөлгү

үеде машина-техниканың сайзыралы-биле база политиктиг байдалдың аайы-биле улустар болгаш чер-девискээрлер аразында харылзажылга идепкейжип турар үеде халдавырлыг аарыгларның айыылы хенертен тургустунуп болур дээрзин, улаанот аарыгының бөмбүр-зектин ында-мында булуңнарында өөскүп турарын утпайн, оваарымчалыг болурун кижиниң чаагай чоруун хайгаарар эргелел дагын сагындырып турар.

Амгы үеде байдал

Делегейниң янзы-бүрү чурттарында, оон иштинде Россия Федерациясында болгаш Европада удаа-дараа улаанот талазы-биле таарымча чок байдалдар тургустунуп турар. Эрткен чылын Делегейниң кадыкшылга организациязы Европаның 37 чурттарында 26 муң удаа улаанот аарыгы тодараттынганын сагындырып турар. Чыл төнчүзүнде Россияның хамаатыларының хөйү-биле аян-чорук кылып чедип турары Турция болгаш Индонезияда корь талазы-биле байдал нарын. Таиланд болгаш Кыдаттан аараан кижилер кээп турар чоруктар көвүдээн.

2013 чылда Россияның 58 девискээрлеринге корь аарыгы бүрүткеттинген. Аараан кижилерниң 45 хузу бичи уруглар болуп турар. Хөй нуруу-зунда тарылга албаан кижилер аарыгга таваржып турарын эмчилер демдеглеп турар. Астрахань облазында болгаш Дагестанда өөредилге черлеринде корь аарыгы демдеглеттинген. Ол ышкаш тарылга эрtpлээниниң чылдагааны-биле Рязань, Ярослав, Тула, Калуга, Оренбург, Саратов, Нижегород областтарында, Башкортостанда, Адыгей болгаш Ставропольда көшкүн

цыган чон аразында улаанот удаа-дараа кыптыгып турар. Амгы үеде Курск облазында шажын бөлүүнүн талалакчыларының аразында улаанот непереп, 100 ажыг кижиче аарыгга алыскан чүге дээрге оларның шажын-чүдүлгези хоруп турар деп сылдак-биле тарылга эртеринден ойталап турар таварылгалар хөй.

Камгалалдың дээштиг аргазы

Улааноттан дээштиг камгалалды чүглө тарылга берип болур. Тарылганың национал календарын езугаар бичи уругларны 12 айлыында бир дугаар, оон соонда 6 харлыында катап тарыыр. Улаанотка удур магадылалды камгалалды ыяп-ла ийи дакпыр тарылга берип турар. Кызылга аарыгның үр үе эрткен соонда катап бүрүткеттингенин барымдаалал көргөш, 15-17 харлыг уругларны база 35 харга чедир тарытпаан кижилер тарыдып алыры чугула дээрзин эмчилер сүмелеп турар. Ол ышкаш тараан, тарывааны билдинмес кижилер база тарыдып алыры күзенчиг.

Улаанот аарыгының неперээрин болгаш Тыва Республикаже кириерин болдурбас сорулга-биле чурттуң девискээринден дашкаар аян-чорук кылып турар хамаатылар улаанот талазы-биле таарымча чок черлерге чоруур бетинде ийи неделя бурунгаар тарыдып алыр ужурулуг.

Туристри операторларның болгаш агентилелдерниң талазындан республикадан дашкаар чоруур деп турар хамаатыларны улаанотка удур тарылганы эртип алыры чугула дугайында сагындырыгны кылыры албан.

Ольга МОНГУШ,
эпидемиолог эмчи.

Байыр чедиришкени

Февраль 6-да эргим дуңмавыс Галина Сураговна ОЮННУН төрүттүнгөн хуну. Ол хөй чылдарда травматология салбырында медсестра болуп кызымаккай ажылдап келген. 3 ажы-төлдүн ынак авазы, 3 оолдун кырган авазы. Дуңмавыска аас-кежикти, кадыкшылды, ак орукту күзедивис.

ОЮННАРДАН.

Бистиң оглуус, дуңмавыс, Кежиккей Силим-оолович ОНДАР февраль 6-да 40 харлаан. Ол — Кызылда ОМОН отрядтын капитаны, Чечен дайынның киржикчиси. Ийи оглу-нун төлөптүг адазы, өнүн ишти Чечек Михайловнаның быжыг даянгыжы, төрөлдөринин, алды кады төрөөннөринин, ажылдап чоруур омончуларның бүзүрелдиг чөлөнгөжиги. Ынчангаш Кежиккейге аас-кежикти, узун назынны, ак орукту, күзөлдери бүдөрин сеткиливис ханызындан күзедивис!

Мөңгүн-Тайгада ада-иези база Кызылда угбалары, честелеринден.

Чарлал

Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурунун Ондар Лопсан аттыг кудумчузунун 68 дуңмавыс ийи аал ишти чурттаар бажыңының бир талазын Кызыл хоорай азы Каа-Хем суур (чоокку, ыраккы), Сукпак девискээринде чурттаарына таарымчалыг бажыңга сарып азы орнажып тур бис. Бажыңның девискээри делгем, чурттаарына таарымчалыг. Бажыңның девискээринде:

1. Печкалыг чылыг гараж — 5м x 7м
2. Печкалыг чурттаар бажың — 5м x 7м
3. Ийи өрөөлдүг чунар-бажың — 3м x 5м
4. Огород шөлү — 0,5 га. Суг бир дугаарында келир.
5. Хөмүр, ыяш кажаалары — 6м x 2м
6. Хауан, дагаа кажаалары — 4м x 7м
7. Ногаа тарыыр грядкалар.

Девискээрни, черни хуужуткан дугайында документиери белең. Садып алыр азы орнажыр күзөлдүг хамаатылар боттары келгеш көөр, дараазында телефон-биле харылдажыр: 8-923-382-30-53. Өрттөз дугуржулга езугаар.

Тус чер суму чагыргаларының, бүдүрүлгө черлеринин удуртукчуларының, профэвилел комитеттеринин даргаларының болгаш ада-иелеринин кичээнгейинге!

Уругларның кадыкшылдыг быжыглар «Орленок» лагерин Чагытай хөл эринде 2014 чылдың путевкаларын садып эгелээнин дыңдадып тур.

- 1-ги сезон июнь 17-ден июль 07-ге чедир, өрттөз — 10630 рубль;
- 2-ги сезон июль 09-тан 29-ка чедир, өрттөз — 14000 рубль;
- 3-кү сезон июль 31-ден август 20-ге чедир, өрттөз — 10630 рубль.

Бот саткан путевканың компенсациязының түңү 6378 рубль. Горону, районо таварыштыр ап болур. Документиери чыгаш горону, районоже апрель 1-ге чедир дугаар. Дыштаныр уруглар 7-ден 17 хар чедир назылыг болур. 21 хонук дыштаныр.

Айтырып алыр чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 31, кабинет 101, харылдажыр телефону 3-02-05, 89232650670.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Чулдум-оол Айдын Эрес-ооловича о предоставлении аренду земельного участка из земель населенных пунктов, для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 43,54 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Бай-Тал, ул. Константин Тоюн, д.7.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Тээли, ул.Комсомольская, д.19, каб. №222.

Вр. и.о. главного специалиста по земельным и имущественным отношениям администрации ОНДАР А.М.

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление от гражданки Российской Федерации Чимис Орлановны о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения для животноводства с кадастровым номером 17:12:1203001:62 с общей площадью 150000 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Шуурмак, Куран, по левой и правой стороне М-54. В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данного извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному вопросу.

И. о. начальника отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна С. СЫРАТ.

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданки Российской Федерации Монгуш Опеймаа Сарыг-ооловны №41 от 22.01.2014 о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:742 с местоположением: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, Байысклан, д.66 с общей площадью 1202±12 кв.м. в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с.Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. телефон: 8(39445)-1-11-46.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям Ч. МОНГУШ.

Чагаалар аразындан

Ада кижиги адын сыкпас

«Ада сөзүн ажырып болбас», «Ие сөзүн ижип болбас», «Ада кижиги адын сыкпас» дээн ышкаш бистиң бурунгу өгбелеривистиң ханы уткалыг угаадылары бар.

Өгбелеривистиң бо өөредиглиг сөстөрүн чөптүү-биле ажыглавышаан, амыдыралга, ажыл-херекке боттандырбайн, ону херекке албайн турары-выс хомуданчыг. Сөөлгү үеде ада азы эр кижилерниң ужу-чаңчылдарын хажыдып турар кижилер эвээш эвес. Ниитилелди, хөй-ниитини бо айтырыг шыңгыы дүвүредип турарындан бүдүн республикада адалар чөвүлелдерин тургускулаан. Чамдык адалар, эр кижилер амыдыралындан азып-тенээш, амы-тынындан чарлып, хорап турары кандыг хемчеглер-биле чавырылды-рарының аргаларын тып, кожууннар-га адалар чыыштарын эрттирип турар апарган.

«Тыва кижиниң үш дою», «Тыва эр кижиниң хажыттынмас дүрүмү» болгаш өске-даа номнарның автору, ТР-ниң Хөй-ниити палатаның адалар чөвүлелиниң даргазы Х.Д. Монгуш чоокта чаа республиканың барыын талакы кожууннары Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарына адалар чыыштарын эрттирип, олар-биле ажыт-чажыт чок чугааны чоруткан.

Сүт-Хөл кожуунун төвү Суг-Аксы суурунун Култура бажыңына болган адалар чыыжыга Хонук-оол Монгуш республикада ниити байдалды тодаргай чижектер, сан-фактылар айтып тургаш таныштырган. 600 хире аныяк

өг-бүлелер чарылганын, кончуг эки ажылдап болгу дег назылыг 40-50 хар иштинде эр кижилер арага-дарыже сундугуп, озал-ондакка таварышкаш, амы-тынындан чарлып турарын айтыр-кан.

Бистер тыва кижилер кандыг кончуг «өттүнүүлүк», бир-ле багай чаң-чылдарже «шургуй» бээр чон боор бис. Шаанда ада-өгбелеривистиң эр быжыг туружун, езу-чаңчылдарын канчап-ла оскунуп алганывыс ол?

Суг-Аксына болган чыышка Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Ишкин, Суг-Аксы суурлардан келген төлээлер боттарының санал-оналдарын, сүмелерин берип, чугааны кылган. Ниитизи-биле амыдыралдан эскерип чоруурга, кожууннарда корум-чурум талазы-биле байдал нарын. Эр хиндиктиг кижилерниң аразында корум-чурум үрээшкени, херээжен чоннун арага-дарыже сундугуп турары чаржынчыг. Кожуун чагыргазының даргазы М.К. Кызыл, Төлээлекчилер хуралының даргазы Э.Б. Монгуш, кожуунда Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи Х.Д. Ондар, адалар чөвүлелиниң даргазы О.Ю. Бызытпаа олар чыышты башкарып, боттарының үзел-бодалдарын илередип, санал-оналдарын бербишаан, кожуунга хөй-ниитиниң күжүн хаара тударынче чонну эвилелдээр ажылдарның чижек-планнарын тургузуп таныштырган.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Эмчилерим ачызында

2013 чылдың октябрь 15-тен ноябрь 18-ке чедир онкология эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга кезишкени ап, эмнеттим. Кезишкени онколог эмчи Татьяна Ивановна Расеник кылган. Аңаа анестезиолог, реаниматолог, хирург, эмчи сестралары дузалажып турган. Оларның аттарын эки билбес болгаш биживедим. Оларга сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни «Шын» солунум дамчыштыр илередип тур мен.

Мен 75 харже кирип бар чор мен. Меңээ, кырган кижиге, кезип эмнедири коргунчуг болду. Ындыг-даа болза «алдын холдуг» эмчи-

лерниң ачызында каң кадык болуп, эмчиден үнүп келдим. Кандыг-даа үеде кижиге моральдыг-даа, материалдыг-даа деткимче херек болгай. Дөргүл-төрелим, ха-дуңмам, ажы-төлүм деткимчени берген. Ырак черден телефон дамчыштыр хей-адым көдүрүп, эки күзээшкенимни чедирип турдулар. Кезишкени кылырда хан кончуг херек болгай, олар мени деткээң.

Кырган авага ажы-төлүнүң, уйнуктарының, дөргүл-төрелиниң аразында чорууру дег аас-кежик кайда боор.

Александра МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

Демниг болуңар

Чадаананың № 2 ортумак школа-зында 1990 чылдан бо хуннерге чедир класс удуртукчузу болуп ажылдап чоруур мен. Класс башкызының хүлээлгези — өөредилге-кижизидилгениң бир улуг адыры, тодаргайлаарга, кижизидикчилери, ада-ие, эртемнер башкылары-биле быжыг, демниг, үрө-түңнелдиг ажылдаары.

Амгы үеде 10-гу класстың удуртукчу башкызы мен. Класывыста 26 өөреникчи бар — 8 оол, 16 уруг. Класка тема аайы-биле класс шактарын, чугаалажылгаларны, диспуттарны база оюн-тоглааны солун болгаш ажыктыг кылдыр эрттирер чаңчылдыг бис.

Эң-не идепкейжи өөреникчилерге Сайдаш Эренчин, Сайдаш Түлүш, Аялга Монгуш, Лидия Манчалмаа олар хамааржыр. Алдын-Сай Соскур-оол,

Виктория Ревнюк, Айда-Сай Ондар, Буян Куулар, Айсун Монгуш, Буяна Семис-оол, Аялга Монгуш олар тустуунда салым-чаянныг. Спорт талазы-биле тергиннер база бар. Оларга Айлаана Монгуш, Дамырак Куулар, Ай-Белек Монгуш, Саид Курба хамааржыр.

Ада-иелер класс болгаш школа-биле быжыг харылдаалыг. Класстың чедишкени дээр-ле, өөреникчи биле башкының аразында сырый харылдаа болгаш демниг ажыл деп санаар мен. Ынчангаш башкыларга сүмелээрим болза, бодуңарның удуртуп турар класыңар-биле чаңгыс демниг болуңар.

Оксана САТ,

биология башкызы.

Чадаана хоорай.

ЧАҢГЫС ДЕМ-БИЛЕ ДЕТКИП «ААРЫЫР»

Февраль 3-те Тываның Чазак Бажыыңга XXII Кышкы Олимпий оюннарының Сочиге болур байырлалыңга киржир Тываның делегациязының кижигүннери-биле массалыг информация чепсектериниң төлээлериниң албан-еузунуң парлалга конференциязы болуп эрткен. Ужуражылганы ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле яамының сайыды Уран-кыс Ондар башкарып эрттирген.

«Эрткен чылдың ноябрь 28-те бистин республиканың Олимпий одунуң эстафетазына чон идепкейлиг киришкенин шупту билир бис. Ол — Тыва өске регионнар ышкаш улуг хемчеглерден чыда калбайн турарының херечизи-дир. XXII Кышкы Олимпий оюннарының Сочиге болур байырлалына киржири-биле Тывадан ниитизи-биле 26 кижиге аъттаныр. Оларның иштинден ажыдышкынынга 8, а хаашкынынга 10 кижиге киржир. Ол ышкаш «Сочи-2014» оргкомитеттин даргазының саналы-биле республиканың массалыг күш-культура хөгжүлдизинге, кадык амыдыралды база спорттун аңгы-аңгы, ылаңгыя кышкы хевирлерин суртаалдарына идепкейлиг үлүг-хуузу кириштирип турар кижилерге, спорттун хевирлерин нептередиричче угла-нышкынын спорт федерацияларының удуртукчуларына, социал яамыларга шаңналдарны берген, 12 кижиге — Олимпий оюннарын көөр аргалыг. Регионга ниитизи-биле маргылдааларже 50 билет квотазын берген. Тываның делегациязының кижигүннерин, тодаргайлаарга, Сочиже чоруур улусту массалыг күш-культура сайзыралына идепкейлиг киржип, спорттун аңгы-аңгы хевирлерин деткип чоруур үзел-бодалдыг кижилерден тургускан. Оларның аразында аңгы-аңгы адырларның төлээлери бар. Күзелдиг улус билеттерни боттары сатып алыр аргалыг. Кышкы олимпиаданың соонда, Паралимпий оюннары эгелээр. Паралимпиадаже билет өртээ хөй эвес дээрзин демдегледип каайн, маргылдааларже 350-400 рубль, а ажыдышкынынче болгаш хаашкынынче 400-700

рубль. Олимпий оюннарынче билеттер өртээнде ылгал бар болуп турар» — деп, Уран-кыс Сергеевна демдеглээн. Аныяктар сайыдының чугазының соонда, журналистер сонуургаан айтырыгларын салган.

Антон Посохин, «Тувинская правда»: — Паралимпий оюннарынче билет өртээ билдингир-дир, а Олимпий оюннарынче билет өртээ кайы хирел?

Уран-кыс Ондар: – «Сочи-2014» оргкомитеттиң дыңнатканы-биле алыр-

даа болзувусса, өг-бүлевис-биле теле-
визордан көрүп «аарыыр» бис.

Александр Доржу, Олимпийжи курлавырлар училищезиниң директору: — Бис база ажыдышкынны сонуургап, Россия биле Германияның чыынды командаларының бөмбүк-биле хоккейин көөр бис.

**Олег Сат, Национал театр арти-
зи:** — Мен биатлонну сонугаар бол-
гаш, ону көрүксеп турдум, ынчалза-даа
биатлон биле фигуралуг чунгулаашкынче

Тываның делегациязының кезигүннери конференция үезинде.

га, маргылдааларже 1000 рубльден өрү, чижээлээрге, хоккейже — 1,5-тен 4 муң рубль чедир; фигурлуг чуңгулаашкынче — 4 муңдан 15 муң рубль; ажыдышкынче 15 муңдан 50 муң рубль чедир.

Чойгана Салчак, «Тува-24»: — Тываның делегациязының кижигүннеринге хамаарыштыр айтырыг. Спорттуң кандыг хевирлери дээш «аарыыр» силер?

Сылдыс Хертек, «Тывасвязь-информ» ХАН-ның чингине директору: — Чогум мен чүгле ажыдышкынынче баар мен. Ындыг-даа болза, биатлонну сонуургаар мен. Чүге дизе спорттун бо хевири бистиң өг-бүлевиске чоок, бис шупту хаактаарыңа ынак бис. Ол ышкаш фигурлуг чуңгулаашкын дыка чараш хевир болгай. Шуут-ла кандыг-бир хевир деп ылгавайн, спорттун шупту хевирлерин көөр бис. Сочиже барбас-

билеттер төнүп калган болду. Ынчангайш конькилик чарыш марғылдаазын шилип алдым. Ында бистиң Россияның чыынды командазы дээш кижип турар Мурнуу-Көреаның спортчузу Виктор Ан бар. Шыырак спортчу-дур.

Анатолий Фалалеев, ТР-де Дюдо федерациязының вице-премьери: — Делегацияның кезигүннери шупту болдунар-ла болза спорттун хевирлериниң хей кезин сонуургап, Россияның командалы дээш «аарыыр» бис.

Журналистернің сонууга айтырылғанына делегацияның кезігіннері тодаргай болғаш чедимчелиг харыыларны берген. Оларның аразында республиканың кожууннарындан төлээлер база бар.

Орлан Оюн, Мөңгүн-Тайга
кожууннун Мугур-Аксының элээди

уругларнын спорт школа-зынын дирек-тору: «Сочиже баар Тываның делегациязы-ның кежигүнү боор мен деп медээни мана-ваан-даа мен, дыка өөрүп тур мен. Аңаа кан-чап чоргаар-ланмас боор, ол талгазында бары болуушкун-дур. М болза, спорт тала-ривис бар. Хат-с хар ызырынмас. Ы спорту бисте дың школавыста спорт Чүгле школачыла күзелдиги-биле ба

Лориса Ооржак, Европаның үш д
пыр чемпиону, делегейниң ийи да
вице-чемпиону болгаш Россияның
рээжен улус аразынга хостуг ху
талазы-биле чемпиону, ТР-нің Д
Хуралының депутады: «Бо таварыш
аас-кежикти чүгле бодумнуң эвес, а б
Тыва Республиканың аас-кежиин деп
наар мен. Ол дээрге бисти деткип ту
улустун ачызы-дыр. Ооң мурнунда
боттарывис база чайгы Олимпий оюн
рынга киржил турган бис, а бо кыш
оюннарга барып, командавыска детки
болуру чугула. Кышкы оюннандан би
лон биле хоккейни дыка сонууругар ма
Хоккейже билет садып алдывис, с
көрүп «аарыыр» бис. Бисти, спортчу
ны, деткип турарынга аажок өөрүүрдү
бис, ынчангаш бо таварылганы ажыл
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
анияктар болгаш спорт сайыды Уран
Ондарга, Чазак Даргазының оралакчы
Анатолий Дамба-Хууракка база Дээди Х
ралдың даргазы Каң-оол Даваага өө
четтиргенивис илередип тур бис. Шү
чаңгыс дем-биле деткип «аарыыр» биз

Валерия КОНГА

Чиңгис СААЯНЫҢ тырттырган
руктары.

Дмитрий Медведев Россияның Президентизи албан-дужаалды ээлеп тургаш, спорттун сайзыралынга болгаш улустар аразында спортчу кадды аяылдажылганы сайзырадырынга, кыдык-чаагай

амыдыралды суртаалдаарына кирген
үлүү дээш 2010 чылда Тыва Республика-
ның 6 спортчуларын «Москва хоорайга
1980 чылда XXII Олимпий оюннарының
30 чылынга тураскаал» хүндүлөл би-
жиктери болгаш медальдар-биле шаң-
наан. Оларның аразында 1996 чылда

ЧЕЧЕН-ООЛ МОНГУШ

Американың Каттышкан Штаттарында Атлант хоорайга Олимпий оюннарынга ча адарынга алдыгы черни ээлээн Елена Евгеньевна Достай, хостуг хүрешке дөрткү черни ээлээн Чечен-оол Алексеевич Монгуш, Грецияда Афины хоорайга 2004 чылда Олимпий оюннарынга хостуг хүрешке бешки черни ээлээн Лориса Бюрбюевна Ооржак бар. Россияның Президентизиниң тыва спортчулары улуг шаңналдар-биле демдеглээнни бистиң республикавыста спорттуң сайзыралы бедик дээрзиниң херечизи-дир.

Тыва мөгелерниң Олимпий оюнна-
рынче оруун эң баштай изээн спортчу
— Чечен-оол Монгуш. Хостуг хүрешке
ол Россияның эң шыырак мөгелеринин

бирээзи чораан. Россияның олимпийжи командазының составына Американың Каттышкан Штаттарының Атлант хоорайга 1996 чылда болган Олимпий оюн-нарынга киришкеш, хостуг хүрештин олимпийжи хүлөр медалы дээш үжүүр хунаашкаш, каш-ла санга удурланыкчы-зынга ойнаткаш, дөрткү черни ээлзэн.

Чечен-оол Алексеевич Монгуш
1972 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң
Хайыракан суурга төрүттүнгөн. Бичи
оолак назынындан-на хүрешке хандык-
шылдыг, аңаа салым-чаяанныг болгаш,
спорттуң бо хевиринге дүрген мерге-
жээн. 1984 чылда элээди оолдар ара-
зынга хостуг хүрешке Россияның бири
чери дээш маргылдаага чемпионнаан.

1986 чылда Красноярскиниң Спорттүдээди мергежилиниң школазынче кирип ат-сураглыг мөгө болгаш тренер Дмитрий Миндиашвилиниң бөлүүнҥө спорт мергежилин улам бедиткен. 1989 чылда аныктар аразынга хостуг хүрешке Европаның чемпиону атты чаалап алган. Ооң соонда 1996 чылдың Олимпий оюннарынга киришкен. XX векте Тываның шылгараңгай мөгези деп 2000 чылда Чечен-оол Монгушту үнелеп, тыва спорттүтөгүзүнче ооң адын киир бижээн.

Улуг маргылдааларга киржирин со
саткаш, хостуг хүрештин тренер аж
лынче шилчээн. Тыва болгаш хост
хүрешти республикага сайзырадыры
бодунуг улуг үлүүн Чечен-оол Монг
кирген.

Шаңгыр-оол МОНГУШ

«ШЬИ»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИОННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

Килдистер: Нитилел-политиктиг килдис-2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи - 2-40-77. Социал камгалам болгаш хөй-нитти амьдырал килдизи - 2-03-88. Очулга килдизи - 2-03-87. Реклама, чарал килдизи - 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Тираж 8055. Чагыг 13. Номерни парлалгаже дужааганы: график
езугаар — 2100, херек кырында — 1800.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО «Б.Н.С.», г.Б.Н.С., ул.Б.Н.С., д.Б.Н.С.

Харылзаа, информация

«Тыва-Туркмен» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгын материалдарын авторларының бодалдары редакцияның
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.